

Матласевич О. В.

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОСТІ В КОГНІТИВНІЙ ПАРАДИГМІ

У статті порушується проблема дослідження моральності в сучасній когнітивній психології. Описуються три шляхи формування моральності – через страх покарання, емпатійний та рефлексивний. Шляхом емпіричного дослідження авторка доводить ефективність рефлексивного шляху і обґрунтовує необхідність дослідження моральності на метакогнітивному рівні.

Ключові слова: когнітивна психологія, моральність, рефлексія, шляхи формування моральності, метакогнітивний рівень.

В статье поднимается проблема исследования моральности в современной когнитивной психологии. Анализируются три пути формирования моральности – через страх наказания, эмпатический и рефлексивный. Путем эмпирического исследования автор доказывает эффективность рефлексивного пути и обосновывает необходимость исследования моральности на метакогнитивном уровне.

Ключевые слова: когнитивная психология, моральность, рефлексия, пути формирования моральности, метакогнитивный уровень.

In the article the problem of research of morality rises in modern cognitive psychology. Three ways of forming of morality are described – through fear of punishment, empathy and reflectivity. By empiric research an author leads to efficiency of reflective way and substantiates necessity of research of morality on metacognitive levels.

Keywords: cognitive psychology, morality, reflectivity, the ways of form of morality, metacognitive level.

Когнітивний план вивчення психічної реальності характеризується акцентом на пізнанні і поведінці людини. Тому когнітивні дослідження мають в основному відображувально-пізнавальну спрямованість, вони орієнтовані на отримання істинних знань про те, як людина відображає і пізнає навколишню дійсність і свій внутрішній світ, як відбувається процес обробки інформації та утворення інди-

відуальних знань. В основі таких досліджень завжди лежить дослід. "Опора на дослід вселяє впевненість, що наукове знання, яке завжди містить суб'єктивну складову, містить і складову об'єктивну" [1]. У традиціях когнітивної психології об'єктивність наукового дослідження передбачає абстрагування від цінностей, а це навряд чи можливо при вивченні проблеми моральності.

Разом з тим відомо, що моральність, як спосіб життя, як реальний моральний вчинок, передбачає розвиненість психологічних механізмів, які б забезпечували здійснення суб'єктом морального вибору та самовизначення. Одним із важливих механізмів такого вибору є рефлексія – складний когнітивний процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, в результаті якого здійснюється перехід від моральних цінностей до мотиву (Б.С. Братусь, Л. Божович, Л.С. Виготський, Л. Колберг, Р.В. Павелків та ін.). Тому на сучасному етапі розвитку даної проблеми важливим є дослідження питання внутрішньої організації інформації про моральні норми, їх трансформацію в моральні цінності, їх використання людиною для регуляції своєї життєдіяльності; чому одні норми закріплюються, набувають особистісного сенсу і стають регуляторами поведінки людини, а інші втрачають свої функції або відкидаються.

Тому **метою статті** є проаналізувати можливості дослідження моральності в когнітивній парадигмі.

Моральність – одна з тих проблем, до яких психологічна наука останнім часом звертається доволі часто. Однак соціальних нормативів поведінки в плані морального вибору в сучасному суспільстві немає, вони так і не вироблені, погляди людей на них неоднозначні. На відміну від країн Європи, де моральна і правова соціалізація відбувається в основному через наслідування прийнятих у суспільстві норм і законів, у нашій країні цей процес або застрягає на початковій стадії, де послух забезпечується з допомогою страху покарання, або, минаючи середній рівень, зразу "проскакує" до вищої стадії, де опорою повинна стати совість [3, 48]. Разом з тим відомо, що так званий екзистенційний вибір вимагає від суб'єкта актуалізації глибинних ціннісно-сміслових утворень. Тобто моральним чи аморальним буде рішення, залежить від усієї попередньої історії і досвіду людини, від її моральних ідеалів, які закладалися в дитинстві.

Л. Колберг виділяв три стадії оволодіння людиною моральними нормами:

- вони виконуються через страх покарання;
- через наслідування інших;
- під впливом внутрішніх етичних принципів.

Аналогічні ідеї простежуються і в Гоффмана, який виділяв три шляхи розвитку моральності: через страх покарання, емпатійний та рефлексивний (через мислення).

Проаналізувавши їх, можна стверджувати, що перших два є практично неусвідомлювані. Так, відомо, що під впливом емоцій сфера функціонування критичного мислення звужується. Тому феномен поведінки людини, яка діє під впливом страху, виникає переважно стихійно. Що стосується наслідування, то суть даного механізму полягає як у неусвідомлюваному, так і свідомому повторенні стандартів поведінки. Однак об'єктами для наслідування є референтні та авторитетні особи, які не завжди є позитивним взірцем, а за авторитарних відносин до наслідування приєднується той самий страх – страх перед носіями авторитарної сили, яка диктує стандарти життя. Особливості спонукання до наслідування в таких умовах зумовлюються домінуючими конформістськими реакціями суб'єкта на авторитарний тиск. В результаті моральні норми, закріплені в свідомості такими способами, навряд чи будуть цінностями для людини, оскільки цінність завжди передбачає свободу – свободу власного вибору. Тому, на нашу думку, лише з допомогою третього шляху – рефлексивного – можна сформувати стійку автентичну моральність, оскільки в його основі лежить складний когнітивний процес – рефлексія, який передбачає вибір, прийняття власного рішення.

Філософи теж неодноразово висловлювалися про зв'язок морального і розсудливого (рефлексивного). Так, ще Аристотель писав: "...неможливо ні бути, власне, добродієм без розсудливості, ні бути розсудливим без моральної добродієвості... оскільки як без розсудливості, так і без добродієвості усвідомлений вибір не буде правильним, тому що друга створює мету, а перша дозволяє здійснювати вчинки, що ведуть до мети"[2]. "Утримуватися від проступків не в силу страху, а через почуття обов'язку" – закликав Демокріт [5, 252]. А О.Г. Дробницький так описує механізм "інтерналізації" моралі: "Індивід поступово ніби вбирає в себе суспільний осуд і схвалення і сам стає їх провідником" [5, 252].

Справді, докази на користь моральності завжди викликають у людей найбільше питань. "Ти повинен слухатися батьків" – і ми

чуємо у відповідь: "А навіщо?". "Ти не повинен обманювати" – "А чому?" і т.д. Відомий психотерапевт Ірвін Ялом зазначає, що "ми – істоти, що шукають смисли" [7, 19]. Тобто, людина не може щось робити, не розуміючи сенсу. Людина намагається розпізнати, з'ясувати, обґрунтувати свої дії і в результаті прийняти рішення.

Для перевірки нашої гіпотези про те, що найбільш ефективним шляхом формування моральності є рефлексивний, нами було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на виявлення шляхів формування моральності та домінуючої спрямованості особистості (гуманістичної чи егоцентричної). Дослідження проводилося спільно з науково-дослідною лабораторією когнітивної психології Національного університету "Острозька академія".

Методика. Учасниками дослідження стали студенти 1-го та 2-го курсу спеціальності "Психологія" Національного університету "Острозька академія" загальною кількістю 49 осіб.

Для виявлення шляхів формування моральності нами була розроблена відповідна анкета, теоретичною основою якої стала концепція Гоффмана про три шляхи формування моральності: через страх покарання, емпатійний та рефлексивний. Будуючи анкету, ми виходили з того, що репрезентативні когнітивні структури моральності можна виявити шляхом аналізу ретроспективної діяльності. Тому запитання були пов'язані з конкретно-ситуативним відображенням досліджуваного власних переживань та поведінки і умовно розділені на три блоки, які давали можливість виявити домінуючу тенденцію у формуванні моральності.

Результати та їх обговорення. З'ясувалось, що 95% опитаних вважають себе моральною людиною. Однак в ході емпіричного дослідження були виявлені деякі розбіжності. Зокрема, серед осіб, які вважають себе моральними людьми, у 12,5% домінує егоцентрична спрямованість і 5% осіб з гуманістичною та соціоцентричною спрямованістю не вважають себе моральними.

Виявляється, що факт розриву між декларованими і поведінковими цінностями виявляє багато дослідників.

Так, Ш. Шварц виділяє два рівні існування цінностей:

- на рівні переконань (нормативних ідеалів);
- на рівні поведінки [8].

Згідно з теорією Ш.Шварца, далеко не завжди цінності на цих двох рівнях перетинаються: цінність "нормативний ідеал" може не виявлятися в поведінці, а "поведінкова цінність" не завжди може усвідомлюватися як ідеал.

Дослідження показують, що значна частина аморальних поступків, здійснених молодими людьми, пов'язана з їх орієнтацією на групові норми, які досить часто вступають у суперечність із суспільними, в результаті чого “молоді люди виражають неоднозначне ставлення до необхідності дотримуватися соціальних (моральних) норм” [6, 55].

Подібний дисонанс – абстрактне визнання одних норм і реальне дотримування інших, прямо протилежним, як і будь-який когнітивний дисонанс, важко переживається людиною, породжує в неї почуття внутрішньої дисгармонії, знижену задоволеність життям [6, 55]. На нашу думку, такий психічний стан є ключовим в статистиці нервово-психічних розладів, ілюзорно-компенсаторних форм поведінки і навіть самогубств.

У контексті даного дослідження нам важливо було з'ясувати, як трактується поняття моральності студентами, який зміст вони в нього вкладають. Оскільки 95% осіб вважають себе моральними людьми, то ми попросили назвати моральні якості, які в них присутні. Були названі такі: чесність (кількість повторень – 20), доброзичливість (14), повага до інших (12), терпіння (12), щирість (12), співчуття (12).

Такі моральні риси, як милосердя (1), відповідальність (2), працелюбність (1), справедливість (2), людяність (2), доброта (3), як бачимо, були згадані опитуваними лише 1-2 рази.

Водночас, цікаво, що до моральних рис досліджуваними були зараховані такі як: прямотинійність (1), пунктуальність (2), комунікабельність (3), відкритість (3), збереження таємниці (2), довіра до людей (2), вміння вислухати (4). Названі характеристики, на нашу думку, є, швидше, особистісними якостями, важливими для побудови нормальних стосунків, однак не моральними рисами. Цей факт може свідчити про недостатній розвиток когнітивного компоненту моральності у студентів, як показало дослідження, вони слабо усвідомлюють, якою повинна бути моральна людина.

Одним із ключових завдань емпіричного дослідження було виявити шляхи формування моральності. З цією метою в анкету були включені запитання, що давали можливість це відслідкувати. Так, на запитання *“Чи відчували Ви вплив покарання на собі?”* 95% опитаних студентів відповіли ствердно і відчували це, в основному, від батьків. Вражає той факт, що 25% досліджуваних так і не зрозуміли, за що їх карали. На їх думку, батьки робили це, “щоб зігнати злість”, “щоб довести свій авторитет”, “для особистого задо-

волення". На запитання: "Чи вплинуло покарання на формування Вашої моральності?" 48% зазначили, що ні. Звідси виникає запитання, чи справді ефективним у формуванні моральності є такий спосіб, як покарання, і наскільки вдало застосовуються форми покарання батьками, вчителями та ін. Це може стати темою окремого дослідження.

Наслідували чиясь поведінку або робили висновки внаслідок вікарного наuczіння 79,5% опитаних. 58,3% досліджуваних зазначили, що виховували в собі моральні риси через тривалі роздуми, пошуки і власне бажання змінитися. Однак, враховуючи той факт, що процес самовдосконалення і самовиховання стає можливим десь у старшому підлітковому та юнацькому віці, можна припустити, що досліджувані цієї групи теж відчували на собі вплив покарання з усіма його наслідками.

Наступним завданням нашого емпіричного дослідження було виявити домінуючий тип спрямованості студента – гуманістичний (соціоцентричний) чи егоїстичний. Для цього застосовувалося стандартизоване інтерв'ю. Вихідним положенням у доборі запитань було те, що за всієї суперечливості ставлення людини до самої себе можна виокремити деякі тенденції, пов'язані переважно з позитивним чи негативним ставленням. Вказані тенденції проявляються у прийнятті індивідом себе як цілого, в усвідомленні значущості себе як суб'єкта діяльності, в задоволеності своїм соціальним статусом та ін. Оцінка цього здійснювалася за дихотомічною шкалою. Подібним чином визначалося ставлення особистості до суспільства, яке теж є неоднозначним. Під суспільством у даному випадку розумілася і окрема людина, і сім'я, і країна, і людство в цілому. Позитивні чи негативні тенденції проявляються у прийнятті іншої людини такою, якою вона є в цілому, у визначенні значущості іншого як суб'єкта діяльності та ін.

В результаті дослідження були отримані такі дані. У 83% опитаних домінуючою є гуманістична спрямованість, однак з них 45% щодо суспільства не проявляють гуманних рис. Вище згадуваний розрив між нормативними та поведінковими цінностями підтвердився і в цьому дослідженні. Крім того, 16% осіб з гуманістичною спрямованістю вкрай негативно ставляться до себе і ще у 12,5% негативне ставлення до себе має місце. Отримані результати дають можливість припустити, що такий тип спрямованості міг сформуватися внаслідок неабиякої критики досліджуваних з боку дорослих, не виключені і важкі психологічні або фізичні по-

карання, оскільки відомо, що “страх оцінки” з боку інших людей нерідко несе в собі власну негативну оцінку себе та інших [4, 71].

Егоїстична спрямованість домінує у 17% досліджуваних.

Отримані дані за двома методиками були співвіднесені у таблиці 1.

Таблиця 1
Домінуючий тип спрямованості особистості
за різних шляхів формування моральності

Шлях формування моральності	Домінуючий тип спрямованості особистості	
	Гуманістична спрямованість	Егоїстична спрямованість
Через страх покарання 95%	81%	19%
Емпатійний 79,5%	84,2%	12,5%
Рефлексивний 58,3%	100%	–

Як видно з таблиці, існують значущі відмінності у показниках гуманістичної та егоїстичної спрямованості в групах з різними шляхами формування моральності. Найбільший відсоток осіб з егоїстичним типом спрямованості (19%) припадає на групу, в якій моральність сформувалася, в основному, “через страх покарання”. В “емпатійній” групі відсоток осіб з егоїстичним типом спрямованості знижується до 12,5%, а в “рефлексивній” зникає зовсім.

Таким чином, результати проведеного дослідження доводять нашу гіпотезу про те, що найбільш ефективним шляхом формування моральності є рефлексивний. Це дає підстави для перегляду основних положень і вимог до навчально-виховного процесу, особливо умов сімейного виховання. До того ж, проблема розвитку рефлексії, в тому числі і моральної, сьогодні досить актуальна і, на нашу думку, дослідження моральної рефлексії на метакогнітивному рівні значно оптимізує даний процес.

Література:

1. Аллахвердов В. М. и др. Когнитивная логика сознательного бес-сознательного. – СПб.: СПбГУ, 2006.
2. Аристотель. Никомахова этика // Соч.: В 4 т. – М., 1984. – Т. 4. – Книга VI. 13.
3. Асадуллина Ф. Г., Малюгин Д. В. Ценностные ориентации мужчин и женщин как факторы морального выбора // Психологический журнал. – Том 29. – № 6. – 2008.

4. Булюбаш И. Руководство по гештальт-терапии. – М., 2009.
5. Философия. Наука. Культура / Под ред. В.А. Лекторського. – М., 2008.
6. Шустова Н. Е., Грищенко В. В. Социально-психологическая адаптация молодежи и отношение к социальным нормам // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28. – № 1. – С. 46-57.
7. Ялом Ирвин. Лечение от любви и другие психотерапевтические новеллы. – М., 2008.
8. Schwartz S., Bilsky W. Toward A Universal Psychological Structure of Human Values // Journ. of Personality and Social Psychology. (V. 53). 3. 1987. – P. 550-562.